

מִכְתֶּשׁ, הַמִּכְתֶּשׁ. — ע"י ירושלים, [ג].

מִלְאָה. — כינוי לאחת ממתנות הקודש. בשם' כב, כח. נאמר: מלאתך ודמעך לא תאחר, כלומר, לא תאחר להביאם אל בית ה'. על פי היקש אל במ' יח, יב; דב' יח, ד, אפשר להבין שהמלאה והדמע שזוכרו כאן מתכוונים לכלול את ראשית הדגן, התירוש והיצהר. בבמ' יח, כז, בדיבור על המעשר מן המעשר, נאמר: ונחשב לכם תרומתכם כדגן מן הגורן וכמלאה מן היקב (ולהלן, פס' ל: כתבואת גורן וכתבואת יקב). ואילו בדב' כב, ט, בדיבור על הכלאיים, הכתוב אומר: פן תקדש המלאה הזרע אשר תזרע ותבואת הכרם. אונקלוס לשם' כב, כח, תרגם: בְּפִרְךָ וְדִמְעָךָ לֹא תֵאָחֵר. וכך אמרו חז"ל: מלאה אלו ביכורים, ועל הדמע אמרו שהוא תרומה (תמו' ד, א ועוד; ומכילתא ע"כ שם). מן השבעים והפס' לאותו כתוב משמע, שהמלאה היא ראשית הגנן, והדמע — ראשית היקב. מעין זה אמרו כמה מפרשני ימי הביניים (כגון מנחם בן סרוק, רשב"ם, ספורנו), שהמלאה היא המתנה מן הדגן והדמע מן הנוזלים, כלומר מן התירוש והשמן (= היצהר). וכך קיבלו כמה פרשנים חדשים. אבן עזרא שם אומר: מלאתך — כינוי לתירוש, ודמעך — כינוי ליצהר, ובזה רצה לומר, שמתנת דגן לא נזכרה בכתוב. רב סעדיה גאון, שאבן עזרא מביאו שם, פירש, שהמלאה היא כינוי כולל לתבואת הדגן והתירוש. מן החוקרים החדשים פירש על דרך זו דילמן. וכן סבור קוטשר, שהמלאה מציינת את תבואת השדה ואת תבואת הכרם כאחת. ראה לזה מדב' כב, ט, וגם מלשון הכתוב בבמ' יח, יב, שבו נזכרו חלב תירוש ודגן כאחד. אבל אין זו ראייה מכרעת. רמב"ן פירש, שהמלאה היא כינוי כולל לתבואת הדגן, התירוש והשמן, ואילו הדמע, שהוא בבחינת נרדף לקודמו, כולל את התירוש והשמן, כלומר, את הנוזלים בלבד (וע"ע דמע, דמעה).

מן הכתוב בבמ' יח, כז: וכמלאה מן היקב, יש להכריע, שהמלאה היא תבואת היקב דווקא, היינו תירוש ויצהר, והשווה יואל ב, כד: והשיקו היקבים תירוש ויצהר. מכאן, שהמלאה היא המתנה מן הנוזלים ולפיכך הדמע על כרחו מציין את מתנת הדגן. בדב' כב, ט, משמשת המלאה ציון ליכול הכרם, והתיבות: ותבואת הכרם, הן ביאור לה. אבל בכל שלושת הכתובים שהמלאה נזכרה בהם אין היא מציינת את תבואת היקב בכללה, אלא את ראשית תבואתו בלבד, שהיא המובא אל בית ה'. משמעה הגורני של התיבה מוטל בספק ובדרך השערה יש לומר, שהיא מרמזת על היקב המלא על גדותיו בתירוש וביצהר הראשונים. ושם יש לתת עניין גם לכתוב שבתה' עג"י: ומי מלא ימצו למו.

וע"ע כהונה, מתנות כהונה, [ג], 1א; מעשר; תרומה.

הפירושים לכתובים הנ"ל והמילונים; ועוד: קוטשר, לשוננו כא (תשי"ז), 253–254.

מ"ה

מִלְאָךְ-ה', מִלְאָכִים. — חלוקת הערך: [א] כללי: 1. המושג. 2. האמונה במלאכים.

3. מוצאה של האמונה במלאכים. — [ב] סוגי המלאכים: 1. מלאך-ה' המתגלה לבני אדם. 2. בני אדם שנמשלו למלאך-ה'. 3. המלאך המושיע והמלאך המשחית. 4. המון

המלאכים, פמליה של מעלה. 5. המלאכים שבחזון נבואה. — [ג] האמונה במלאכים בימי הכית השני: 1. אפייה של אמונה זו. 2. המלאכים בס' דניאל. 3. המלאכים בספרים החיצוניים. 4. המלאכים בתרגום השבעים.

[א] כל ל' י: 1. המושג. — השם מלאך נגזר מן השורש לאך, המשמש פועל בשפת-אוגרית, בערבית ובחבשית, ועניינו שליחות או שירות. המלאך הוא אפוא שליח, היינו אדם המשמש שליחו של אדם אחר (בר' לב, ד; שופ' ט, לא; מל"ב ו, לב; ועוד לרוב); וגם שליחו של האל, היינו נביא (חגי א, יג; ואולי גם יש' מביט; מדכו; מל' גא); וגם יצור שאינו בשר ודם, המשמש שליחו של האל. לפיכך נוהג המקרא בדרך כלל, במלאכים שאינם בשר ודם, לכנותם במפורש מלאך-ה', או לציין באופן אחר שאין הכוונה לשליח שהוא אדם.

אף-על-פי שעיקר הוראת השם מלאך אחת היא, יש הבדל גדול בין מלאכי בשר ודם לבין מלאכי ה'. מלאך שהוא גופו אדם ושליחו של אדם אינו משמש אלא להיות מוסר הודעה, ואילו מלאכי ה' שאינם בשר ודם משמשים בכמה וכמה תפקידים נוספים (וע"י לקמן). מלבד מלאכי ה' המשמשים שליחי האל אל בני האדם, מזכיר המקרא גם בראים אחרים שאינם בשר ודם, כגון: שרפים (ע"ע), כרובים (ע"ע), אראלים, קדושים, בני-אל, צבא השמים ועוד. אפשר להבחין, בדרך כלל, בין מלאכי ה' ובין שאר בראים שהם למעלה ממדרגת אדם ומשמשים על פי רוב כפמליה של מעלה (ע"י לקמן). אבל ההבחנה בין הסוגים השונים של בראים כאלה, בין שהם קרויים מלאכים ובין שהם קרויים באחד השמות האחרים, אינה מפורשת וברורה. במרוצת הדורות נתייחד השם מלאך לציין את המושג הכולל של יצור שהוא למעלה ממדרגת אדם המשמש את האל. התהליך מתחיל בשבעים, המרכים להשתמש במלה *ἄγγελοι*, גם במקומות שבמקור כתוב: בני אלהים. אבל מצד אחר, עדיין אין בשבעים הבחנה בין המלאכים שהם שליחי אדם לבין המלאכים שהם שליחי האל; אלה ואלה מכונים *ἄγγελος*, שכן *ἄγγελος* היא המלה היוונית הרגילה לשליח. אבל בלשון התנאים כבר יש הבחנה בין מלאך, שהוא מלאך-ה', היינו יצור למעלה ממדרגת אדם, לבין שליח, בדומה לכך מבחין התרגום הארמי בין מלאכא — שהוא מלאך-ה', לבין איזגאד, שהוא מלאך בן-אדם, שליח; וכך נוהגת גם הפשיטתא. ואמנם השם מלאך בהוראת מלאך-ה' נתקבל מן העברית לסורית, לערבית, לחבשית ועוד. הוולגטה מבחינה בין angelus — המלה היוונית שנתייחדה ברומית למשמעות מלאך-ה', ובין nuntius — המלה הרומית הרגילה לשליח. הוולגטה השפיעה על כל השפות האירופיות, שבכולן מצויה מלה מיוחדת לציין מלאך-ה', הנגזרת מן angelus הרומית, כגון Engel, angel, ange וכדומה.

2. האמונה במלאכים. — אפשר להניח שהאמונה במלאכים למיניהם (כלומר: מלאכים-שליחים וגם פמליה של מעלה) היתה מקובלת בישראל בימי המקרא; אף-על-פי שבכמה ספרים במקרא (כגון ויקרא, עמוס, רות) אין הם נזכרים כלל. האמונה במציאותם של מלאכים היא חלק מגוף ההש-

מופשטים שנעשו לדמויות, מעין אישים-סמלים (perso-nification), כגון הדין והצדק, Kettu u Mesharu, המשמשים בפמלייתו של האל שמש. כמו כן האמינו הבבלים במציאותם של שדים טובים (shēdu) ורעים (lamassu), השקפות דומות אתה מוצא בשירת אוגרית. דרך משל אל הים (המכונה זבול ים, שופט נהר) שולח מלאכים לזקן האלים, לאל, ולקהל האלים שמסביבו. לאשרה יש משרת ששמו קדש ואמרר המושיב אותה על גב החמור ומחמר אחריה, וה' משמש גם שליח שלה אל האל כתר וחסס. יצור מסוג אחר השייך לענייננו הוא הדמות ששמה שעתקת. אותה יצר האל אֵל כדי שתרפא את המלך כרת (עלילת כרת, טור 6).

על כן אפשר לומר שבקרב עמי שם היתה אמונה קדומה במציאותם של בני-לוויה של האלים הגדולים; בני לוויה אלה אינם אלים בעצמם, אלא משרתים הם שכבודם ועצם קיומם נובעים מכבוד אדונם. אמנם בדתות שיש בהן ממילא אלים רבים מכל הסוגים ומכל הדרגות אין אמונה זו במשרתיהם של האלים הגדולים יכולה להתפתח עד שתתגבש השקפה על קיומם של יצורים שאינם לא אלים ולא אנשים. השקפה זו יש לה מקום דווקא באמונה הישראלית, שאינה מכירה בריבוי אלים בעלי דרגות שונות, על כן היא חייבת להבחין הבחנה ברורה בין האל היחיד ובין משרתיו. מכאן שהאמונה במלאכים נתפתחה בישראל מיסודות שמיים קדומים. אולם אין להסיק מכאן שאמונה זו אינה אלא שריד של דעות אלייליות בדבר משרתי האלים, שנשתקעו במקרא, כיון שבאמונה המקראית פעלו כמה גורמים אחרים להתפתחותה של דמות המלאכים, כגון: שליחת המלאך, המתגלה לאדם כדי להודיעו את דבר-ה', באה במקום התגלות האל בכבודו ובעצמו, שהיא מופלאה מדי וסכנתה מרובה (ע"ע התגלות אלהים). וקרובה לכך כוונת הכתוב על דברי ה' למשה, לאחר מעשה העגל: ושלחתי לפניך מלאך... כי לא אעלה בקרבך כי עם קשה עורף אתה פן אכלך בדרך (שם' לג, ב-ג). כלומר: מוטב שאוליך אתכם על ידי מלאך, שיהיה מעין שליח שלי בקרבכם, לפי שאם אבוא בכבודי ובעצמי עמכם תהיה סכנה בדבר. מגמה אחרת באה לידי ביטוי בדמותו של המלאך המשחית (ע"י לקמן), הבאה להרחיק את תכונת האכזריות מעצמותו של האל הזועם (ע"ע חרון אף). תיאורי הפמליה של מעלה באו להמחיש את כבוד האל ואת הדרו (ע"י לקמן). מוצאם של התיאורים האלה מקרב עמי שם שונה במקצת ממוצאה של דמות המלאך השליח. הפמליה של מעלה מקבילה לקהל האלים (באוגרית: מפחרת בנ אל) המתואר בשירה הבבלית והאוגריתית, היינו לאספת האלים הרבים (שאינם משרתים, כי אם אלים ממש) הסובבים את האל הראשי, כדרך ששרים, גדולי מלכות ונכבדי-עם נוהגים להתייצב לפני מלך בשר ודם (וע"ע בני אלים).

כמה חוקרים ניסו למצוא את העילה להתהוותה של האמונה במלאכים במגמותיה השונות המתגלות במקרא. יש הטוענים שמלאכיה' בכללם הם האלים הקדמונים שירדו מגדולתם ונשתעבדו לה'; ויש אומרים הפך זה, שמלאך-ה' הוא עזרת ה' שהיתה לאישיות, כלומר, שנתלבשה בדמות (פון-

קפה הישראלית על ייחודו של האל, אף-על-פי שהדבר נראה כסותר את עצמו. מציאות המלאכים אינה פוגעת בייחודו של האל; אדרבה, הם מגדילים את כבודו ואת הדרו, ובשמשם מעין מחיצה בינו ובין האדם הם גם מבליטים את ייחודו. מכל מקום אין המקרא מגדיל יתר על המידה את חשיבותם של המלאכים ואינו מרבה לתארם ואף לא להזכירם; אין הם נקראים בשמות (מכלל זה יוצא ס' דניאל); אין להם רצון משלהם ויכולת פעולה על דעת עצמם (מכלל זה יוצאים הסיפור על בני האלים בבר' ו, ב, וכמה הזכרות של "שרים" בספר דניאל); ושללא כהשקפתה של הספרות שלאחר המקרא אין לך מלאך במקרא (פרט לס' דניאל) שהוא מעין אישיות מוגדרת. אין אדם מתפלל אל מלאך ואין המלאכים נעבדים. וכן מצינו בסיפור על המלאך המשחית בעם: ויאמר דויד אל ה' בראותו את המלאך המכה בעם ויאמר: הנה אנכי חטאתי וגו' (שם"ב כד, יז); כלומר: הפנייה היא במישור רין לה', אף לנוכח פני המלאך. ובמקום שאפשר לחשוש לעבודת המלאכים, מרחיק המלאך את הדבר שלא יבוא לידי כך: המלאך הנראה למנות מסרב לקבל את מתנתו, ואומר: ואם תעשה עולה לה' תעלנה (שופ' יג, טז). לכן בדרך כלל אין להגדיר את המלאכים במקרא כמתווכים בין האדם והאל, אף-על-פי שלעתים קרובות הם משמשים שליחיו של האל אל בני אדם מסוימים (אבל השווה איוב לג, כג).

דברים מפורשים על אודות המלאכים לא נאמרו במקרא אלא מעט. קשה להגדיר את אפיים ואת מעמדם בדיוק; אבל אנו יכולים לתאר אותם על פי תפקידיהם. כפי האמור למעלה, שני סוגי מלאכים הם: הסוג האחד שליחי האל, והם משמשים בתפקידים מסוימים, כגון למסור הודעה מאת האל לאדם, לבצע את גזרותיו של ה' הטובות והרעות, לפרש חזונות נבואה. בהיגלותם הם מתגלים בדמות אדם, והם פועלים כמעט תמיד ביחידות. הסוג האחר הם בני-האלהים, הכרוכים (ע"ע) והשרפים (ע"ע) וצבא השמים. עיקר תפקידם לסובב את ה' כדי להגדיל את כבודו, ולפיכך אפשר לכלול את כולם ולכנותם בשם פמליה של מעלה. עליהם מדובר בדרך כלל בלשון רבים. דמותם אינה דמות אדם בלבד, אלא אפשר שתהא להם גם דמות דמיונית, בעלי כנפיים (ע"ע כרוב).

3. מוצאה של האמונה במלאכים. — האמונה במלאכים מיוחדת לישראל ולדתות שמוצאן מדת ישראל, אבל מעין מלאכים מצויים גם אצל עמים אחרים. החשובים שבאלי בבל מוקפים משרתים שאינם בני אדם ואינם אלים, ואף לא אנשים למחצה ואלים למחצה, אלא בני פמלייתו של האל. דרך משל נזכרים שומריו של אנליל, וכן יועציו, שועריו, טבחיו, מנהלי משק ביתו, נושאי כיסאו, וגם דיינים ושרים, ואף שליחו (mār-shipri), כלומר מלאך כפי עיקר משמעו של השם. דמויות דומות מופיעות בצדם של אלי שומר ואכד הגדולים האחרים, כגון בצדם של אשתור או של מרדוך. החשובות שבדמויות מסוג זה מכונות בשמות מיוחדים, כגון Kal, Sukallu, Angulu או Kal, שהוא מעין רוח טובה המגינה בפני שדים (לדעת דיימל, הוא שם כולל למשרתי האלים שנזכרו למעלה). בין הדמויות האלה אתה מוצא גם שמות של מושגים

אבל אין דבר זה אמור במפורש, ורק בתחילת הסיפור שלאחריו נאמר: ויבואו שני המלאכים סדומה (בר' יט.א). לאחר מכן המקרא חוזר ומכנה בדרך כלל אנשים, חוץ מפסוק טו, המכנה אותם שנית מלאכים. פרשה זו שונה מגדר הרגיל גם בזאת, שמופיעים בה שלוש (או שתי) דמויות, ולא מלאך אחד. וכבר עמדו על כך חז"ל, ודרשו: תני אין מלאך אחד עושה שתי שליחויות ולא שני מלאכים עושים שליחות אחת. ואת אמרת שני (ויבואו שני המלאכים סדומה, בר' יט.א), אלא מיכאל אמר בשורתו (כלומר: לאברהם שייוולד יצחק) ונסתלק, גבריאל נשתלח להפוך את סדום ורפאל להציל את לוט (בר"ר פרשה ג, סימן א; והשווה שבת פ"ב). גם ליהושע נתגלה מלאך, שאינו מכונה מלאך בכתוב (יהו' ה.יג.טו). תחילה הוא מכונה איש, לאחר מכן הוא מציג את עצמו כשר צבא ה'. מלאך זה אינו מודיע ליהושע דבר אלא זאת: עתה באתי; אבל עצם בואו הוא סימן שה' ישלח את עזרתו במלחמה בידי מלאכו. מלאך זה הוא היחיד בין המלאכים הנזכרים במקרא (חוץ לס' דניאל) שניתן לו תפקיד (או תואר) מוגדר. כיוצא בזה לא נתפרש במקרא מי הוא האיש אשר נאבק עם יעקב (בר' לב.כה), ורק בסוף הסיפור אומר יעקב: כי ראיתי אלהים פנים אל פנים (שם שם, לא); דהיינו יצור לא-אדם, שאיני יודע מה טיבו. אבל הושע הרומו לאותו מעשה אומר: וישר אל מלאך ויוכל (הו' יב.ה); הדמות שהתורה נמנעה מלהגיד דירה הוא מגדירה במושג המקובל מלאך. אף-על-פי כן נראה שדמות זו צריכה פירוש לעצמה, ואין ההנחה שהאיש שנאבק עם יעקב היה מלאך שליח מספיקה לביאורו של הסיפור בבר' לב.כה-לג; וע"ע פנואל.

בתורה מסופר עוד על כמה התגלויות של מלאכים ליעקב, אבל כולן שונות מהתגלויות אפייניות. בבר' לא.יא.יג, מספר יעקב לנשיו שמלאך-ה' בגלה לו לומר לו שעליו לשוב לכנען. שלא כדרך רוב גילויי המלאכים נתגלה מלאך זה בחלום; מלבד זאת שמה התורה את הדברים בפי יעקב, ואפשר שהוא מסתיר דבר-מה מפני נשיו, שכן בתחילתו של הסיפור (שם שם, ג) מסופר שה' דיבר אל יעקב ולא מלאך. בבית-אל (בר' כח.יב) ובמחניים (בר' לב.ב-ג) ראה יעקב לא מלאך אחד, אלא מלאכים, כלומר זכה לחזות בפמליה של מעלה (עי' לקמן), והחזון מלמד על קדושתם של המקומות ששם נתגלו המלאכים.

כמעט בכל הכתובים המדברים בהתגלותו של מלאך, אמורה הלשון מלאך-ה' או מלאך-האלהים. לפיכך סבורים רוב החוקרים החדשים שהלשון מלאך-ה' חלה על מלאך אחד מסוים, שהוא מעין שם המציין את המלאך העושה את רוב שליחותיו של ה'; ומלאך זה מתחילים להתגבש בו סימנים של ייחוד דמות. דעה זו אינה מקובלת על שטיר (Stier), והוא סבור שאין לומר שיש דמות הקרויה בשם מלאך-ה'; אבל לדעתו אפשר להבחין בפעולתו של מלאך מסוים, החשוב שבמלאכים, והוא מכנה אותו "זריר השמים". אף-על-פי ששטיר משתדל להביא לדעתו ראיות מן הדמות הככלית המכונה Sukallu (עי' למעלה), אין לדבריו אחיזה מספקת לא במקרא ולא מחוצה לו. לאחרונה החזיר באומ-

ראד). לפי סברות אחרות נולדו המלאכים מתוך הצורך לתרץ את התגלותו של ה' במקומות ובמסיבות שלא נחשבו עוד ראויים להתגלות זו בתקופה מאוחרת (שטירנאגל, לגרנג', גונקל ואחרים). יש המונים כמה שלבים בהתגבשות האמונה במלאכים ומבחינים בכל שלב את מניעו העיקרי (כגון אוסטרלי). לדעת אייכרודט יש להבחין בין סוגי המלאכים לפי מוצאיהם: מלאך-ה' המשמש בשליחות הוא צורה מצורות התגלותו של ה'; ואילו הדמויות שכללנו אותן למעלה במושג הפמליה של מעלה (בני האלים, צבא השמים, שרפים, קדושים ודומיהם) באות מן האמונה העממית ברור-חות, שדים ובשאר ישויות שאינם בגדר אדם. בעלי הדעות הללו לא השגיחו כל צרכם במקבילות של האמונה במלאכים בדתות השמיות האחרות, וקרובה יותר דעתו של דיימל, שעיקר מוצאה של האמונה במלאכים הוא קדם-מקראי.

[ב] סוגי המלאכים: 1. מלאך-ה' המתגלה לבני אדם. — בין הכתובים שהמלאכים נזכרים בהם מרובים הכתובים המספרים כיצד הופיע מלאך-ה' לאדם מסוים, כדי להודיעו את רצון האל. מלאך-ה' נתגלה להגר פעם אחת בברחה מפני שרה (בר' טז.ז-יא); ופעם שנייה כאשר תעתה במדבר עם הגער ישמעאל (שם כא.יז). מלאך-ה', ולא ה' בכבודו ובעצמו, קרא אל אברהם מן השמים בשעת עקדת יצחק (בר' כב.יט-טו); למשה נתגלה מלאך-ה' בסנה (שם ג.ב); לבלעם במעשה האתון (במ' כב.כב-לה); לגדעון כדי לעשותו לשופט (שופ' ו.יא-כג); ולמנוח ואשתו כדי לבשר להם על הולדת שמשון (שופ' יג). ההתגלות שבפגישת המלאך לאליהו איננה ברורה כל-כך, וספק אם היתה בהקיץ או בחלום (מל"א יט.ה-ז); וכן נאמר באופן סתמי: ומלאך ה' דבר אל אליה (מל"ב א.ג; עי' עוד שם שם, טו) ולא פירש הכתוב באיזה אופן דיבר אתו. עוד מסופר שנביא אחד טען בשקר שמלאך-ה' דיבר אליו (מל"א יג.יח). גם דויד זכה להתגלותו של מלאך, אלא שהיה זה מלאך משחית ולא מלאך מבשר טוב (שם"ב כד.טו-יז; דה"א כא.יג-יח; התיאור בדה"י מפורט יותר). כתוב אחד כלבד מספר על התגלותו של מלאך-ה' לכלל העם ולא לאיש יחיד, הוא פרק ב בס' שופטים, המספר על נאומו של מלאך-ה' בבוכים. פרק זה אינו מתאר את דמותו של המלאך ואין אנו יודעים מה טיבו. אפשר שאין הכוונה שם למלאך שאינו בשר ודם, אלא לנביא, כדעת התרגום והפירושים הקדמונים העבריים. קשה מאוד להסביר את הזכרת המלאך בכתוב: אורו מרוז אמר מלאך ה' וגו' (שופ' ה.כג), שאינה דומה לשאר הזכרות מלאכים. גם כאן יישוב התרגום את הקושי, בתרגמו: אמר ברק נביא דאדוני.

המלאך המתגלה, המתואר בסיפור, דמותו איש, ויש שאין מכירים בו מיד כמלאך. במעשה מנוח נאמר במפורש: כי לא ידע מנוח כי מלאך ה' הוא (שופ' יג.טז). יש שהכתוב אינו מגלה אף לקורא שהמדובר במלאך ורק בתחילת הסיפור הוא רומז בסימנים דקים לטיבו של ה"איש" המופיע בסיפור. דוגמה מובהקת לכך הם שלושת האנשים שבאו לבשר את אברהם על לידת יצחק (בר' יח): הקורא מגיע לכלל הרגשה שאלו מלאכים, או אפילו שאחד מהם הוא ה' בכבודו ובעצמו,

התיבה מלאך כדי להרחיק את הגשמיים. מכל מקום לא נעשה דבר זה בעקיבות והוא שהביא קשיים (לגרנג', גונקל); (ג) לאמתו של דבר המקרא סבור שמלאך-ה' הוא ה' וגם אינו ה'; ורק משום שדעה זו נראית לנו מוזרה אנו מרגישים בקושי. המלאך הוא מעין האצלה של האלהים, "נפש חיצונית" הפועלת בנפרד מן ה"גוף" (לודס), או צורה מיוחדת במינה של התגלות (אייכרודט, פון ראד). ודומה לכך דעת קויפמן, שהמלאך המתגלה נתפס כמין בבורא, זוהר נאצל, של ה'; ושיש בדמותו גילוי והסתר גם יחד.

אף-על-פי שיש קשיים בכל שלושת ההסברים, מכל מקום הראשון שבהם הוא הפשוט והמתקבל על הדעת, כלומר: הואיל והמלאך הוא שליחו של ה', נוהגים כמה כתובים להזכיר בסיפור אחד גם את השולח וגם את השליח לסירוגין. המדייק בפירוש הכתובים ימצא לעתים אף טעם לחילוף, דרך משל: לאחר שנשלמה שליחותו של המלאך להגר, מודה הגר לא למלאך אלא לאלהים, על שראה אותה ודיבר אליה ביד שליחו; ולכן נקט הכתוב בסגנון: ותקרא שם ה' הדובר אליה אתה אל ראי (בר' טז, יג; ועי' עוד בפירוש רד"ק לשופ' ו). אף-על-פי כן ראוי לציין, שכפי הנראה פעלו בניסוח הסיפורים הנדונים שתי מגמות בשעת ניסוחם בכתב: המגמה האחת, שיש בה רתיעה מגילוי הגשמי של ה', ועל כן היא מספרת כי לא ה' נתגלה, אלא שלח את מלאכו; האחרת יש בה רתיעה מליתן למלאך עצמאות יתרה והיא שגרמה שידובר על ה' עצמו בכל מקום שדבר זה נראה למספר אפשר.

על כל פנים ברור שהכתובים המספרים שה' עצמו דיבר לצדיקים הראשונים מרובים מן הסיפורים על התגלות מלאכו. המקרא נזקק למלאך בייחוד במסיבות דראמטיות, התובעות מגע ישיר, דרך משל בסיומה של פרשת העקדה, אבל לא בתחילתה. עוד יש לציין שהסיפורים על התגלות המלאך מיוחדים דרך כלל לתקופת האבות ולתקופת השור-פטים. לאחר מכן מתמעטות התגלויות אלו; האדם האחרון שזכה להתגלות המלאך היה אליהו. עם התפתחותה של הנבואה הקלאסית בא הנביא במקומו של המלאך, ורק בחזון הנבואה המאוחר אנו מוצאים מלאכים מסוג חדש, שאינם באים דרך התגלות אלא נראים בחזון (עי' לקמן).

2. בני אדם שנמשלו למלאך-ה'. — מסופר בשמ"ב יד, כ, על האשה החכמה שאמרה לדוד בזה הלשון: ואדוני חכם כחכמת מלאך האלהים. הדרך לדמות אדם למלאך-ה' היתה כנראה סגנון מקובל בדיבור אל אדם מכובד, שכן מצאנוה כמה פעמים במקרא (שמ"א כט, ט; שמ"ב יד, יז; יט, כח). ועוד דימה זכריה למלאכים את מלכי בית דוד שבעתיד (זכ' יב, ח). אפשר שגם הכתוב: שפתי כהן ישמרו דעת... כי מלאך ה' צבאות הוא (מל' ב, ז), מתפרש על פי דרך זו, אבל אפשר שהכהן נחשב בכתוב זה מעין נביא, כלומר אדם שליחו של האל.

3. המלאך המושיע והמלאך המשחית. — רק שליחות, שיש עמה הודעה, מחייבת את התגלותו של המלאך לאדם. לפיכך מלאכים שנשלחו להושיע או להשחית אין דרכם להתגלות; רוב הכתובים המספרים על מלאכים שנשלחו לעשות מעשים

גרטנר את הכתובים לפשוטם. הוא מציין שהלשון מלאך-ה' אין פירושה אלא שליחו של ה', משרת ממשרתיו שה' מטיל עליו לעשות איזו שליחות. לפיכך אין לראות בו מעין דמות מיוחדת, הקבועה לעשות את השליחויות של ה' הנזכרות במקרא.

כיון שמלאך-ה' אין לו סימני ייחוד לעצמו, אין המקרא מקפיד להבחין תמיד בינו לבין שולחו. שהרי דרך הנביאים לציין במפורש שדבר-ה' בפייהם (בלשון: כה אמר ה', נאום ה', וכיוצא באלה), ואילו המלאך אומר את הודעתו בסתם, כאילו מדעת עצמו הוא מדבר. בסיפור על שליחות המלאך למנוח ולאשתו (שופ' יג) יש הבחנה ברורה בין המלאך ובין האלהים. אבל בסיפור על התגלות המלאך לגדעון (שופ' ו) אין ההבחנה ברורה כל צרכה, והדבר גורם לכמה קשיים. בתיאור התגלות המלאך אל הגר (בר' טז, יז-יד) מקפיד הכתוב לציין את הדובר במפורש שהוא מלאך-ה'; המלאך אף מזכיר את האל בלשון נסתר (כי שמע ה' אל עניך; שם שם, יא), אף-על-פי כן נאמר לבסוף: ותקרא שם ה' הדובר אליה אתה אל ראי (שם שם, יג) — כאילו דיבר אליה ה' בכבודו ובעצמו, ולא מלאכו. וכן הפרשה של ביקורם של שלושת המלאכים אצל אברהם (בר' יח) פותחת במלים: וירא אליו ה'; ובהמשך מסתבר, כפי שראינו למעלה, שנראו לו מלאכים. לעומת זאת מצאנו בפתיחת הסיפור על הסנה הבורע: וירא מלאך ה' אליו (שמ' ג, ב); ובהמשך הדברים כתוב: וירא ה' כי סר לראות וגו', וכן: אנוכי אלהי אביך (שם שם, ד-ו). גם המלאך שניצב כנגד בלעם בדרכו אומר בסוף: ואפס את הדבר אשר אדבר אליך אותו תדבר (במ' כב, לה); ובלעם אומר לאחר מכן: הדבר אשר ישים אלהים בפי אותו אדבר (שם שם, לח). ועוד כתוב בברכת יעקב לאפרים ולמנשה: האלהים אשר התהלכו אבותי לפניו... האלהים הרועה אותי מעודי... המלאך הגואל אותי מכל רע יברך וגו' (בר' מח, טו-טז); השם מלאך מקביל לאלהים, וברור שאין הכתוב מקפיד להבחין בין שני המושגים.

כבר הרגישו המתרגמים הקדמונים (ושמא מגיהים קדמונים של נוסח המקרא) בקושי זה שבחילוף בין המושג מלאך-ה' ובין המושג ה' (או בין המושג מלאך-ה' והמושג אלהים), שכן מצאנו שביקשו לסלק, כגון בגרסת השבעים של הסיפור על התגלות המלאך לגדעון. במקום: ויאמר אליו ה': כי אהיה עמך (שופ' ו, טז), תרגמו כאילו כתוב: ויאמר אליו מלאך ה': ה' יהיה עמך. בפרשת הגר (בר' טז) נמנעה הוולגטה מלחזור על המלים: מלאך-ה', לאחר הזכרתן בפעם הראשונה, אלא תרגמה באופן חפשי. בפרשת הסנה תרגמה הוולגטה כאילו כתוב: וירא ה' אליו (שמ' ג, ב), כלומר היא משמיטה את תיבת מלאך, הגורמת לקושי בפרשה זו.

בקרב חוקרי זמננו נתגבשו שלושה הסברים לתופעת החילוף: א) המלאך מזדהה מקצתו עם ה' משום שהוא שולחו ומדבר בשמו (רייבנסקי, שטיר); ב) כל מקום שתיבת מלאך גורמת לקושי, יש לומר שתוספת היא. תחילה היה כתוב בכל הסיפורים האלה ה', לאחר מכן נחשבו הסיפורים על התגלותו של ה' כתיאורים גשמיים מדי, על כן הוסיפו את

ידי מלאך בטה' לה.הו; מש' יז.יא. מלאכי המוות נזכרו במש' טז.יד, שמשולה חמת מלך למלאכי מוות.

4. המון המלאכים, פמליה של מעלה. — צבא השמים או בני האלהים מהווים מעין פמליה של מעלה, עליהם נאמר: ראיתי את ה' יושב על כסאו וכל צבא השמים עומד עליו מימינו ומשמאלו (מל"א כב.יט; וע"ע מיכיהו בן ימלה). בפתיחת ס' איוב מתואר כיצד באו בני האלהים להתייצב על ה' (איוב א.ו) וכן נרמזה בגופו של הספר נוכחותם בשעה שנוסדה הארץ: ברון יחד כוכבי בוקר ויריעו כל בני אלהים (איוב לח.ז).

מדברים מועטים אלו אנו למדים על חברות יצורים שהם למעלה מדרגת אדם, הסוככים את האל כדרך שאנשי חצרו של מלך בשר ודם סוככים אותו, כשכיל להגדיל כבודו והדרו (ע"ע מלכות-ה'). חבורה זו היא הפמליה של מעלה. לפמליה של מעלה דומים המוני המלאכים, שאינם משמשים בשליחות מיוחדת אלא ממלאים את חללו של העולם ומשכחים את בוראם (תה' קג.יט-כא; קמח.א-ב). המלאכים גם נושאים קולם במספד: הן אראלם צעקו חרצה, מלאכי שלום מר יבכיון (יש' לג.ז). ואפשר שאף חזונו של יעקב במחניים הוא חזון של פמליה של מעלה (בר' לב.ב-ג). חזונו בבית-אל (בר' כח.יב-יג) הוא מעין מיוזג שתי השקפות; האחת: מלאכי ה' עולים ויורדים בסולם, כנראה נשלחים לשליחויות שונות וחוזרים לאחר שעשו את שליחותם; והשקפה האחרת: ה' נראה בכבודו ובעצמו בראש הסולם, והתגלותו היא עיקר החזון, והמלאכים העולים והיורדים משמשים לה מעין רקע, כדרך הפמליה של מעלה.

אין במקרא הבחנה ברורה בין מלאכיה' הנשלחים בשליחותות ובין הפמליה של מעלה. ואמנם מוצאים אנו שגם המלאכים הניצבים בדרך כלל בתוך הפמליה נשלחים מדי פעם בפעם בשליחויות מיוחדות. מעמד הפמליה של מעלה, שבתיאורים של מיכיהו בן ימלה ושל איוב, סופו מעשה של שליחות; אבל אין שליחות זו דומה לשליחותו של מלאך-ה' שתוארה למעלה. משום שיש בה גם מידת עצמאות של הנשלח, המציע את עצמו לתפקידו הרע (ע"ע מיכיהו בן ימלה; שטן). בני האלהים אינם כפופים לאלהים באותה מידה שמלאך-ה' הנשלח כפוף לו, שכן מצאנו רמז על מעשיהם הרעים של בני האלהים שהם עושים מדעת עצמם בבר' ו.ב. וכן נאמר באיוב ד.יח: הן בעבדיו לא יאמין ובמלאכיו ישים תהלה (והשווה תה' פב). מסתבר על כן שהשקפת המקרא בדבר הפמליה של מעלה ובני האלהים שונה מהשקפתו בדבר מלאך-ה' הנשלח (ע"ע בני אלים).

סוג מיוחד של יצורים שלמעלה מדרגת אדם הם הכרובים (ע"ע) והשרפים (ע"ע). דמותם אינה דמות אדם, כי אם דמות בעלת כנפיים (ע"ע כרוב; שרף). הכרובים נזכרים כשומרי גן העדן (בר' ג.כד; יח' כח.יא-יט), אבל עיקר תפקידם לשמש מרכבה (ע"ע), שעליה מתגלה כבוד ה' (יח' פרק י'). הכרובים שבמרכבה ושאר דמויותיה תנועותיהם ופעולותיהם אינן נעשות באופן חפשי, כמעשה שאר המלאכים, אלא הם מצטרפים למעין כלי חי שאינם מתפרק לעולם. חזיונות המרכבה של יחזקאל דומים לחזון שראה

אלה, אינם מדברים על התגלותו אלא רק מזכירים את המלאך ואת פעולתו. את היוצאים מכלל זה, כגון המלאך המשחית שנתגלה לדויד, כבר מנינו למעלה.

החשוב שבמעשי המלאכים, שנזכרו ולא נתגלו, הוא מעשהו של המלאך שנשלח, לפי המסורת המשתקפת בכתובים אחדים, להוציא את ישראל ממצרים (שמ' יד.יט; במ' כ.טז) ולהוליכם במדבר (שמ' כג.כ). אמנם אפשר לשער שבדבר פעולתו של מלאך זה היו המסורות חלוקות: היתה מסורת שהחשיבה את פעולתו של המלאך, ומסורת זו נשתמר זכר בלבד; לעומתה היתה מסורת אחרת, שה' בכבודו ובעצמו גאל את ישראל, ועוד מסורת שלפיה הטיל ה' את עשיית השליחות על משה, ודווקא הדעות האחרונות משתקפות בעיקרם של סיפורי התורה (עי' דרך משל שמ' ו.יח-י; יד.טז; וכן תה' עח.יב-טז). מעין הד לוויכוח זה אתה מוצא בפרקים לב-לג שבס' שמות. שם מסופר שלאחר שחטא העם במעשה העגל, ולאחר שנעתר ה' למשה שלא ישמיד את העם, הודיע ה' למשה שישלח את מלאכו, אשר ילך עם העם ויביאו לכנען (שמ' לב.לד; לג.ב). וה' בכבודו ובעצמו לא יעלה עוד בקרב העם (שמ' לג.ג). דבר זה נחשב לגזרה קשה (שם, ד), אבל גזרה זו בטלה מכוח הפצרתו של משה (שמ' לג.יב-יז), ונוכחות ה' בקרב העם נרמזה במלים: פני ילכו (שם, יד). מכתוב זה נראה ששליחותו של המלאך היתה מעין עונש שלא נתקיים.

המלאך המושיע נזכר עוד ביש' סג.ט: בכל צרתם לא (לו קרי) צר ומלאך פניו הושיעם. השבועים נותנים לפסוק זה משמעות הפוכה: הם מחברים לכאן את סופו של הפסוק הקודם וגורסים כך: ויהי להם לישועה מכל צרתם, לא שר ולא מלאך כי אם ה' בעצמו הושיעם. יש להניח שהדיבור כי אם ה' בעצמו (*ἀλλ' αὐτὸς κύριος*) הוא תרגום חפשי של המלה פניו שבנוסח העברי. עוד אפשר שהמלאך המושיע נזכר בכתוב: הנני שולח מלאכי ופנה דרך לפני (מל' ג.א), אם אמנם אין בו הכוונה לנביא העתיד לקום באחרית הימים.

כשם שנשלח מלאך-ה' לישועה כך הוא נשלח לפורענות. מלאך-ה' הכה את מחנה אשור (מל"ב יט.לה; יש' לו.לו; דה"ב לב.כא). המלאך המשחית נשלח להכות את ישראל בדבר, בעוון המפקד שערך דויד (שמ"ב כד.טז ואילך; ועי' למעלה). בדומה לכך מסמלת משלחת מלאכי רעים את הדבר בתיאור של מכות מצרים (תה' עח.מט). ייתכן שפעולתו של המשחית נרמזה גם בתיאור מכת בכורות (שמ' יב.יג-כג). אמנם נאמר בפרשה זו במפורש שה' בכבודו ובעצמו עבר במצרים להכותה, אבל דרך אגב גם נאמר: ולא יתן המשחית לבוא אל בתיכם לנגוף (שם שם, כג; השווה שם, פסוק יג). ישועת ה' ביד מלאכו ניתנת גם ליחידים, כאמור במפורש בטה' לד.ח: חונה מלאך ה' סביב ליראיו ויחלצם; ועי' תה' צא.יא. באיוב לג.כג, נזכר מלאך מליץ. אברהם בדברו אל אליעזר מביע את בטחונו בה' שישלח מלאך שיעזור לאליעזר לעשות שליחותו (בר' כד.ז), וכן מדבר יעקב בברכתו לאפרים ולמנשה על המלאך הגואל אותו מכל רע (בר' מח.טז-טז). וכן נזכרת פורענות הבאה לאדם על

שונה מזה במקצת מעמדם של המלאכים בחזיונות זכריה. גם בחזיונות אלה אתה מוצא מלאכים העושים פעולות, כגון האיש העומד בין ההדסים (זכ' א.ח), האיש אשר בידו חבל מידה (שם ב.ה) ועוד דמויות אחרות. אבל החשובה בדמויות שבחזיונות זכריה הוא המלאך שהנביא מכנה אותו: המלאך הדובר כי (זכ' א.ט; ב.ב; ד.א; ה.ה; ו.ה); הוא מפרש את משמעותו של החזון, עונה על שאלותיו של החזון, ומודיע לו את דבריה. ואף יש שהוא משתמש בנוסח הרגיל לדברי הנבואה: כה אמר ה' (זכ' א.יד; ב.יב; ג.ז; ו.ה). יתר על כן, הוא אף שואל את ה' במקום הנביא ומגיד לנביא את תשובתו ה' (זכ' א.יב.ג).

בחזיונות זכריה מרכיבים המלאכים לצאת ולבוא, וכן מתנהגות הלות שיחות תכופות בין הדמויות שבחזון. אין הבחנה ברורה בין המלאך הדובר ובין שאר המלאכים, כגון מלאך היוצא לקראת המלאך הדובר (זכ' ב.ז), ומשום כך קשה במקצת לעמוד על היחס המדויק שבין הדמויות ולכוון את מעמדה ותפקידה של כל דמות ודמות. אבל דרך כלל ברור שבזכריה מצויים מלאכים משני הסוגים המתוארים למעלה: א) מלאכים עושי פעולות בחזון, וכמותם מצויים במראות יחזקאל; ב) המלאך הדובר, שהוא חידוש של זכריה. מלאך זה משמש מתווך בין האל לבין הנביא, שאינו זוכה בחזיונותיו במגע ישיר עם האל כמו הנביאים הראשונים. גם פעולתם של שאר המלאכים שבחזיונות יחזקאל וזכריה היא מעין מעשה תיווך, שכן הם מודיעים לנביא דברים קשים ומסובכים, שאין להבינם מתוך הודעה כוללת פשוטה אלא הם צריכים הסברה ופירוט. אמנם יחזקאל, המקבל את הדיבור מאת האלהים במישרים, פעולתם הסמלית של המלאכים באה בחזיונותיו רק כהשלמה לדיבור האלהי, אבל זכריה, שאינו זוכה תמיד לדיבור מאת האלהים במישרים, נזקק יותר לתיווךם של מלאכים, וכיחוד לקבל הודעות ופירושים מפיהם. התגלותם של המלאכים בחזיונות הנבואה היא סימן לריחוק ההולך וגדל בין האלהים והאדם, אשר על כן נזקק למלאכים מתווכים. אבל לא בכל נבואותיו של זכריה ניכר ריחוק זה, שכן יש שהוא גם אומר דבריה' שלא בא אליו באמצעות המלאכים, כגון זכ' ו.ט ואילך.

[ג] האמונה במלאכים בימי הבית השני:
1. אפייה של אמונה זו. — בימי הבית השני הולכת ורבה חשיבותם של המלאכים בתפיסה הדתית. לפי השקפתם של ס' דניאל ושל רוב הספרים החיצוניים משמשים המלאכים בתפקידים רבים ושונים וממלאים את חלל של העולם. המוניהם מתחלקים לכמה וכמה כתות, כל כת ותפקידיה המיוחדים לה. החשובים שבמלאכים זוכים לשמות ומשמשים מנהיגים ומצביאים לשאר המלאכים, ואף ממונים על הנהגתו של העולם. החזוים שבדורות אלה זקוקים כמעט תמיד לתיווך של המלאך הדובר עמם. הסיבה העיקרית להתפתחותה של האמונה במלאכים שמזכריה ואילך היא הנטייה שהלכה וגברה בתקופת הבית השני, להרבות בהרהורים על רוממותו של האל ועל דרכיו הנפלאות והנסתרות, שבהן הוא מנהל את עולמו. האדם אינו חש עוד את קרבתו של האל, ואינו מסתפק בתמונת עולם פשוטה, כבימי חיבורם של רוב

ישעיהו (פרק ו); אבל לפי ישעיהו מלווים את התגלותו של ה' שרפים, ולא כרובים. השרפים אינם מצטרפים למרכבה, הם עומדים ממעל לאלהים המתגלה, ומהווים מעין פמליה של מעלה. אבל שלא כצבא השמים ובני האלהים המתכנסים מדי פעם בפעם נראה שהשרפים שבחזון ישעיהו סובבים את כיסא הכבוד תמיד, ושהתגלותם קשורה בהתגלותו של האל. שרף אחד אף משמש בחזון בשליחות קצרה; כאשר הוא מביא רצפה מן המזבח ונוגע בה בפיו של הנביא (יש' ו, ו-י). אפשר לשער שהאמונה בכרובים ובשרפים היא חלק עצמאי באמונה הישראלית של ימי המקרא, שאינו מתקשר בשיטה אחת עם ההשקפות על המלאכים השליחים (אייכ-רודט); אולם מצד עיקר תפקידם של הכרובים והשרפים לסמל את רוב כבודו והדרו של האל, הרי הם הולכים ומתמזגים בפמליה של מעלה.

5. המלאכים שבחזון הנבואה. — בחזיונותיהם של יחזקאל וזכריה נגלים מלאכים העושים מעשים או מבארים את החזון; ואין שליחות זו דומה לשאר תפקידי המלאכים שנדונו למעלה. בראשיתו של החזון שביח' פרקים ח-יא נאמר: ואראה והנה דמות כמראה אש, ממראה מתניו ולמטה אש וממתניו למעלה כמראה זוהר כעין חששלה. וישלח תבנית יד ויקחני וגו' (יח' ח.ב.ג). שלא כמלאך ה' המתגלה לאדם בהקיץ, ודמותו דמות אדם, מגיד יחזקאל בתיאורו שדמות זו שראה דמות של חזון היא, מופלאה ודמיונית. תפקידה נשלם בהעברת הנביא לירושלים; והיא משמשת רק פתיחה לחזון. בגופו של החזון נגלות דמויות אחרות: שישה אנשים שנש-לחו להשחית את העיר ובתוכם האיש לבוש הבדים, שנצטווה לסמן את הצדיקים שיינצלו מן הפורענות (יח' פרק ט). לאחר מכן נצטווה האיש לבוש הבדים לקחת אש מבין הכרובים של המרכבה (שנגלתה בינתיים, עי' למעלה) ולשרוף בה את העיר (שם י.ב-ז). בפתיחת החזון הגדול השני של יחזקאל, שבפרקים מ ואילך, נגלית דמות הדומה לדמות שבפתיחת החזון הראשון. דמות זו היא האיש האוחז בידו פתיל פשתים וקנה מידה. הוא מודד את בית המקדש המתגלה לעיני הנביא בחזונו, ומראה לנביא כל פרט ופרט שבבית ומידותיו. הכינוי הקבוע לדמויות אלו הוא: איש, ואין הן מכונות מלאכים. שלא כמלאכי ה' שבספרים ההיסטוריים המתגלים לרואיהם בכל מקום ובכל עת, אין האישים המופלאים שבחזיונות יחזקאל נגלים אלא לנביא בחזונו לאחר שנחה עליו רוחה'. הם מרכיבים במעשים וממעשים בדיבור: בחזון החרבן (בפרקים ח-יא) אין הם מדברים אל הנביא כלל. בחזון המקדש משמיע המלאך מעין דברי מבוא לחזון (יח' מ.ד), ולאחר מכן אינו מוסיף עוד לדבר. הדברים הנשמעים בחזון מפי הגבורה הם באים והם עיקר ההודעה של החזון. אבל כיון שהחזון אינו עוד מראה סמלי פשוט, כמקל השקד וככלוב הקיץ שראו בהם עמוס וירמיהו, אלא עלילה רבת פרטים, על כן מתחייב שייראו בה עושי העלילה — הם המלאכים שבחזון. מכל מקום יש להבחין בין מבצעי עלילה אלה, שהם מלאכים המשמשים בשליחות זו, ובין דמויות המרכבה, הנגלות אף הן בחזיונות אלה של יחזקאל, והללו תפקידן ללוות את התגלותו של ה'.

החזיונות ואת תוכן הנבואה. אין הוא נביא ואינו זוכה לדיבור מאת האל. המלאכים בס' דניאל אינם עוד עלומי-שם, אלא נודעים בשמותיהם ובתפקידיהם. הם אף פועלים כמעט על דעת עצמם, שכן יש ביניהם שרי-אומות הנלחמים זה בזה, ומעשיהם משפיעים, כפי הנראה, על מהלך ההיסטוריה. מעמדם של המלאכים עולה אפוא לאין שיעור על מעמדם בשאר ספרי המקרא.

על הסימן העיקרי של השינוי בתפישת המלאכים, שהם קרויים בשמות בס' דניאל, העירו חז"ל: אף שמות המלאכים עלו בידן מבבל. בראשונה ויעף אלי אחד מן השרפים. שרפים עומדים ממעל לו. מיכן והילך והאיש גבריאל. מיכאל שרכם (ירוש' ר"ה פ"א, ה"ב). מאמר זה אינו אלא מסקנה המתקבלת מתוך העיון בדברי המקרא גופם, לפיכך אין לראות בו מסורת לעצמה, המעידה על אמונת המלאכים המאוחרת שמוצאה מבבל.

3. המלאכים בספרים החיצוניים. — השקפתו של ס' דניאל בדבר המלאכים דומה להשקפתה של רוב ספרות הבית השני, היינו להשקפת הספרים החיצוניים וספריה של כת מדבר יהודה (ע"ע מגילות גנוזות). מספרות זו מסתבר שחוגים מסוימים בתקופות הפרסית וההלניסטית הרבו להגות בדבר המלאכים, אבל הגותם לא נתגבשה ולא הגיעה לכלל שיטה. דרך משל כמה סיפורי עלילה מן התקופה הפרסית (ס' טוביה, מעשה בשושנה, מעשה כל ודרקון) מספרים על מלאכים המתערבים בחייהם של צדיקים (ע"ע טוביה, ס' טוביה). ספר חשמ"ב מודיענו על כמה התגלויות של צבא מלאכים לעיניהם של אנשים רבים. רוב החזיונות האפור-קליפטיים נזקקים לדמותו החזיונית של המלאך הדובר (ס' חנוך הכושי; צוואת ראובן ה'ג; ועוד בס' צוואות בני יעקב; חזון עזרא המכונה ס' עזרא הרביעי; ועוד). ס' היוכלים מעיד על עצמו שהוא חיבור, שהוכתב כולו למשה מפי מלאך (ע"ע יובלים, ס' היוכלים). הפמליה של מעלה מתור-ארת בפירוט ובגוזמה יתרה, כגון בפרקים יד; מ של ס' חנוך.

על השקפות אלו, שאפשר לראות בהן מעין הרחבה או הפלגה של דעות מקראיות, נוספו כמה וכמה דעות בדבר המלאכים שאין להן מקור במקרא.

ס' היוכלים אומר שהמלאכים נבראו ביום הראשון לבריאה, ומונה את סוגי המלאכים: מלאכי פנים ומלאכי קודש ומלאכי אש ומלאכי רוחות העננים והברד וכו' (שם ב.ב). מניית סוגי המלאכים היא מעין סיכום תורתו של ס' חנוך, שכל חלקי הבריאה מינה האל מלאכים עליהם להנהיגם בשמו. יש מלאכים הממונים על תקופות השנה (פרק פב); כל יום בשנה מלאך מיוחד ממונה עליו, והמלאכים הממונים על הימים החשובים לחישוב הלוח מכונים "מנהיגים" ו"שרי אלפים". כוונת הדברים לומר שחבורת מלאכים זו עוסקת בסידור מחזור השנה כתיקנה (פרק עה). כן יש מלאכים הממונים על הכוכבים (חנוך פ"א). על הים, הגשם, הברד, הכפור וכו' (ש"ז ס' טז-כב). יש מלאכים האומרים תמיד שירה לפני כיסא הכבוד (שם פרק מ) ומבקשים רחמים על הצדיקים. המעשה בדבר חטאם של בני האלהים האמור

ספרי המקרא. מחשבותיו על דבר שלטונו של האל על הנבראים מעלות לפניו תמונה של מנגנון מסובך המבצע את שלטונו של האל. הוא מרגיש שהאל מרוחק מבריאיותו (טרנסצנדנטי), ובינו ובין האדם מפרידים המוני מלאכיו. אף-על-פי כן אין המלאכים נעשים חץ של ממש בין האדם והאל; תפילת האדם מופנית לעולם לאל בכבודו ובעצמו, והאדם יכול לחזור מבעד למחיצת המלאכים, ואפילו להיע-שות שווה להם בדרגה (כגון חנוך, המשמש סניגור למלאכים שחטאו, בפרקים ו-יא של ס' חנוך; או בעל מגילת ההודיות הרואה את עצמו שותף למלאכים [דף ג, שו' 19-22]).

2. המלאכים בס' דניאל. — כל תפקידי המלאכים הידועים מן המקרא נזכרים בס' דניאל. מלאך נשלח להציל את שלושת הנערים מן התנור הבורע, ונגלה לעיני המלך כאיש רביעי בתוך התנור (דנ' ג.כה). אבל אין דמותו דמות אדם, כמקובל בהתגלות מלאכים במקרא, אלא: וַיְהִי דִּי רַב־יָעִיָּא (קרי רביעאה) דמה לבר אלהין (שם). ועוד נשלח מלאך להציל את דניאל מגוב האריות (ו.כג). בשני הסיפורים האלה מכונה המלאך: מלאכה (דאלהא); כלומר, המלה העברית מלאך ניתנת לה כאן בארמית משמעותה המיוחדת "שליח של מעלה".

בחזיונות של ס' דניאל משמשים המלאכים בתפקידים שונים, כגון המלאך המכונה עיר וקדיש, המכריז על גורלו של האילן בחלום נבוכדנאצר (ד.י). שם גם נאמר: בגורת עירין פתגמא ומאמר קדישין שאלתא (ד.יד); כתוב זה גותן אפוא למלאכים את הרשות לגזור גזרות שלא כהשקפת שאר ספרי המקרא. הכינוי עיר, המיוחד לחזון שבפרק ד של ס' דניאל, פירושו, כנראה, שומר (השווה איוב ח.ו), אבל אפשר שיש בו גם רמז לדעה, שהמלאכים אינם ישנים (השווה את כינויים ἐγρηγόροι בספרים החיצוניים), ועוד אפשר לפרש את המלה עיר כצורתה הארמית של המלה ציר, שליח.

בפרק ז של ס' דניאל נרמזת התגלותה של פמליה של מעלה העומדת לפני כיסא הכבוד: אלף אלפים ישמשונה ורבו רבוון קדמוהי יקומון (דנ' ז.י); החוזה מתרשם אפוא ממספרם הרב של מלאכי הפמליה. אחד מהם משמש מעין מלאך דובר כמו בחזיונות זכריה (שם, טז ואילך). בדומה לכך שומע דניאל בחזון שבפרק ח תחילה את קולו של מלאך שהוא מכנהו אחד קדוש מדבר (פס' יג); ובהמשך מתגלה לעיניו המלאך גבריאל, כמראה גבר, והוא המפרש את החזון (פס' טז-טז). גבריאל גם עונה לדניאל על תפילתו (דנ' ט, כא ואילך). מלאך בעל מראה נורא נשלח לגלות לדניאל את תעלומות העתיד (דנ' י.ד-י). מלאך זה אומר לדניאל שהיה עליו להילחם עם שר מלכות פרס; ושר מלכות פרס עומד לנגדי עשרים ואחד יום והנה מיכאל אחד השרים הראשונים בא לעזורני (שם י.יג); וכן נאמר שם בהמשך: ועתה אשוב להלחם עם שר פרס ואני יוצא והנה שר יוון בא... ואין אחד מתחזק עמי על אלה כי אם מיכאל שרכם (שם שם, כ"כא). גילויים אלה משמשים מעין מבוא לנבואה ארוכה (פרקים יא-יב) האמורה כולה מפי המלאך.

דניאל זקוק בכל חזיונותיו למלאכים שיודיעו לו את פשר

TALLQVIST, AGE, 25, 146, 297 s., 333, 365 et passim; A. R. JOHNSON, The One and the Many in the Israelite Conception of God, Cardiff 1942; W. EICHRODT, Theologie des AT 2/3, Berlin 1948, 6, 98—109; H. B. KUHN, JBL 67 (1948), 217—232; W. G. HEIDT, Angelology in the OT, Washington 1949; J. FISCHER, Festschrift Nötscher, Bonn 1950, 74—85; P. VAN IMSCHOOT, Théologie de l'AT, Tournai 1954, 114—130; W. BAUMGARTNER, Zum AT und seiner Umwelt, Leiden 1959, 240—246; J. BARR, Suppl. VT 7 (1960), 33—34; J. STRUGNELL, ibid., 318—345; J. MICHL, apud Reallexikon für Antike und Christentum 5 (1960), 53—97; F. SOKOLOWSKI, HThR 53 (1960), 225—229

ישל

מלאכה. — [א] בעלי מלאכה. — [ב] מלאכות הבית:

1. טחינה. — 2. אפייה. — 3. בישול. — 4. מוצרי מזון. — 5. טווייה. — 6. אריגה. — 7. צביעה. — 8. כביסה. — [ג] כלי מלאכה.

[א] בעלי מלאכה. — 1. השם מלאכה משמש במקרא במשמעות עבודה, אבל יש בו גם משום גוון של שליחות, כלומר עבודה בשליחותו או לפי הוראותיו של מי שהוא; השורש ל"כ בערבית עניינו רק שליחות, ומכאן גם הוראת שליח לשם מלאך (ע"ע) וגם הצירוף מלאכת עבודה (וי' כג. 2).

השם בעל מלאכה המצוי בלשון חז"ל, מקביל לו במקרא המונח חרש (ע"ע), אלא שהוא מוגבל ממנו; השם בעל מלאכה בא לציין עובד שקנה ידיעה ונסיון במלאכה אחת, והוא מומחה לה, ואילו השם חרש אינו מציין אלא מי שעובד עבודת מקצוע הצריכה יגיעת הגוף, וכן השורש חרש, הוראתו הראשונה כרוכה בעבודה שיש עמה יגיעה, ובעיקר בעבודת האדמה: בחרישה.

2. במקרא פורטו החרשים למיניהם: חרשי אבן, חרשי מתכת (בחושט וברזל) וחרשי עץ; וכן חכמי חרשים (וע"ע חרש).

עם החרש נזכר גם המסגר (מל"ב כד. יד), כנראה לעניין עשיית כלי נשק, ושמא אין השם השני מציין אלא אומנים שהיו עוסקים בהרכבת קתות עץ ללהבי המתכת או גופי עץ או קנים לראשי החצים, כלומר היו "סוגרים" את הלהבים.

על המונח הכולל מחרשת עי' לקמן, [ג], 2.

דומה שבעלי מלאכה אחרים לא נכללו במושג חרש, אלא לכל אחד מהם נתייחד שם לעצמו, כגון: אופים (הו' ז. ו), ואופות (שמ"א ח. ג), טבחים (שמ"א ט. כג) וטבחות (שמ"א ח. ג); ועל אלה עי' להלן, [ב], 2, 3.

בעשיית האריגים נזכר הפועל טוה (שמ' לה. כה. כו), אבל העושים במלאכה לא נקראו בשם מיוחד על-פי אומנותם. מכל מקום דומה שהיו קוראים למלאכה זו גם בשם מן השורש פתל, שכן נמצא בעמק בית שאן פלך ועליו חרותה הכתובת: פתל, אמ כי צורי, שפרסם את החפץ, קרא את הכתובת אחרת. אורגים (מעשה אורג, שמ' כח. לב) ואורגות (מל"ב כג. 2) נזכרו במקרא. על משפחה אחת משבט יהודה נאמר: ומשפחות בית עבודת הבוץ לבית אשבע (דה"א ד. כא), העושה במלאכת אריגה, שצריכה מומחיות לחשב מראש את אופן הרכבת החוטים, נקרא חושב (שמ' כח. ו), לה; וע"ע מעשה חושב; שכן צריך אומן זה לא רק לתכונת כפיים אלא גם למחשבת תכנית. ושמא גם נקרא בשם חושב האומן במלאכת העץ (וע"ע חשבונות מחשבת חושב). העובדים באריגה,

בכר' ו.ב, ברמז, הורחב כאן לסיפור גדול, והוא מפרש כיצד הביאו המלאכים ("העירים") שחטאו את הרשעה לעולם (חנן פרקים ו-יא). בכמה וכמה מקומות מדובר על מנהיגיהם של צבאות המלאכים השונים, והם אף קרויים בשמותיהם. כראשה של חבורת המלאכים הגדולה עומדים מלאכי הפנים. לפי האמור בס' חנן פרק מ מספרם ארבעה, ושמותיהם: מיכאל, רפאל, גבריאל ופנואל; ואילו לפי חנן פרק כ מספרם שישה (ולפי גרסה אחרת שבעה), ושמותיהם: אוריאל, רפאל, רעואל, מיכאל, שרקאל וגבריאל (רמיאל). השקפות דומות להשקפותיו של ס' חנן פוזרות בכל הספרים החיצונים, כגון בפרק ג של צוואת לוי נמנו הרקיעים, כל רקיע ומלאכיו. על פי זה כוננה כת מדבר יהודה (ע"ע מגילות גנוזות) תורת מלאכים משלה. בספריה, שנודעו עד עתה, נזכרים מלאכים במפורש וברמז (כגון מגילת ההודיות דף ו, שו' 13; סרך היחד דף יא, שו' 8; מגילת מלחמת בני אור בבני חושך דף ט, שו' 15). כפי הנראה היתה תורת המלאכים של כת זו מפותחת יותר משיכר מרמזים אלה, אבל הכתבים העוסקים בזה עדיין לא נתפרסמו, חוץ משתי דוגמות קטנות מחיבור מיוחד למלאכים, שפרסם סטרוגל בשנת 1960 (וע"ע מרכבה).

הספרים המעידים על התפתחותה של תורת המלאכים בימי הבית השני לא נשתמרו בקרב היהדות. אבל תורת המלאכים עצמה לא נשכחה מישראל, אלא הוסיפה להתפתח בכמה דרכים באגדות חז"ל ובמסורת המיסטית הקדומה (ספרות "היכלות").

4. המלאכים בתרגום השבעים. — בתקופה שבה נעשה תרגום השבעים היתה האמונה במלאכים מגובשת יותר מאשר בימי חיבורם של רוב ספרי המקרא, ודבר זה ניכר בתרגום המקומות ששם נזכרים מלאכים או בני האלהים במקור העברי. כפי האמור למעלה, השתדלו השבעים לתרץ את הקושי שבהתגלות המלאך לגדעון. הם גם ראו צורך להוסיף הזכרות של מלאכים בכמה פסוקים, כדי להרחיק מהם השגת אלהים שנראתה להם גשמית מדי. כן תרגמו בפרשת חתן דמים (שמ' ד. כד; ע"ע חתן דמים): ויפגשוהו מלאך-ה' ויבקש המיתו; ובמקום: ותחסרוהו מעט מאלהים (תה' ח. ו), תרגמו: ותחסרוהו מעט ממלאכים. כיוצא בזה תרגמו: הפך עברות אפך (איוב מ. יא) בתרגום חפשי: שלח מלאכי עברה. וכן הוסיפו השבעים בסיפור על דבורה הנביאה ועל ברק (שופ' ד. ח): כי לא ידעתי את היום אשר בו ישלח ה' את מלאכו עמי; ותוספת זו באה ללמד על יראתו היתרה של ברק את האלהים.

קויפמן, האמונה הישראלית ב, 422—432; מ. הרן, ארץ ישראל ה (תשי"א), 86—87; י. ידן, מגילת מלחמת בני אור בבני חושך, ירושלים תשט"ו, 109—121; ב. אופנהיימר, חזונות זכריה, ירושלים תשכ"א, 162—163 H. GUNKEL, Genesis, Göttingen 1902, 49, 52, 164—165 et passim; P. LAGRANGE, RB 12 (1903), 212—225; A. DEIMEL, Pantheon Babylonum, Roma 1914, 154—156; A. LODS, Festschrift Wellhausen (=BZAW 27), Giessen 1914, 265—278; J. RYBINSKI, Der Mal'akh Jahwes, Paderborn 1930; W. O. E. OESTERLEY, Immortality and the Unseen World, London 1930, 47—62; G. VON RAD ET ALII, ThWNT 1, 1933, 75—81; idem, Theologie des AT 1, München 1957, 284 s.; F. STIER, Gott und sein Engel im AT, Münster i. W. 1934 (= Alttestamentliche Abhandlungen 12); P. VOLZ, Die Eschatologie der jüdischen Gemeinde im neutestamentlichen Zeitalter, Tübingen 1934, 311, 396, 425 et passim;